

מאי 2013

לכבוד: שר הרווחה והשירותים החברתיים, חה"כ מאיר כהן

יו"ר המועצה לביטחון תזונתי, פרופ' דב טשרניחובסקי

שלום רב,

ברצוננו לברך על היוזמה להקצות 200 מליון שקל בבסיס התקציב לקידום הביטחון התזונתי בישראל. אנו תקווה שצעד זה יתמשש ויוביל לנקיטת צעדים מעשיים ומשמעותיים, המבטאים אחריות שלטונית, לצמצום ממדי הבעיה ולפיתוח מדיניות לסיוע לסובלים מחוסר בטחון תזונתי.

מאמץ משמעותי להסרת חרפת הרעב מישראל דורש מדיניות המשלבת בין ארבע שיטות המקובלות בעולם: הבטחת הכנסה נאותה על-ידי העלאת קצבאות ושכר ושילוב בכוח העבודה; פעילות ישירה להספקת הזנה במסגרות מיוחדות לאוכלוסיות בסיכון כגון ילדים; חיזוק יכולתה של המשפחה לתרגם את תקציבה לתזונה הולמת - על-ידי סבסוד מוצרי מזון מזינים, העשרת מצרכי מזון בסיסיים בתוספי תזונה וחינוך לתזונה נכונה; אספקת סיוע חירום לצרכים חריגים של יחידים ומשפחות במשבר.

באופן ספציפי, אנו מציעים שהכספים והמאמצים בשלב זה ייעדו לקדום שתי מטרות עיקריות:

1. **הרחבת ושיפור מפעל הזנה במערכת החינוך**: ע"י סבסוד מלא לגנים ובתי ספר יסודיים באשכולות 1-3; ע"י גיבוש ויישום מודל להפעלת תכנית הזנה בחופשה (כ-50% מימות השנה); ועל ידי ביצוע פיילוטס (לקראת יישום בהמשך) לתכנית הזנה בתיכונים וחיטבות הביניים.
2. **פיתוח תשתית של יעדי מדיניות לצמצום היקף הבעיה ותוכניות ייעודיות למענה לאוכלוסיות בסיכון גבוה ולסובלים מהבעיה (נשים בהריון, הגיל הרך וילדים ונוער, משפחות ויחידים הסובלות מעוני)**. פיתוח המדיניות והתוכניות הייעודיות צריך להתבסס, בין היתר, על הנתונים הקיימים על ממדי הבעיה מסקר הבטוח הלאומי, שחייבים להמשיך ולאסוף אותם מדי שנה באופן שיטתי.

הצעותינו נשענות על שלושה עקרונות אתיים - ערכיים:

- לכל תושב בישראל הזכות לביטחון תזונתי כזכות חברתית בסיסית
- הנזקקים להזנה הם "נפגעי מדיניות" ולא "האשמים במצבם"
- לנזקקים להזנה יש זכות להזנה בכבוד ובדרכים מקובלות חברתית, תוך מתן עדיפות להזנה עצמית (מכספם מהכנסותיהם מעבודה ו/או מקצבאות).

בהכנת המסמך הרצ"ב השתתפו משפחות הסובלות מחוסר בטחון תזונתי ופעילים חברתיים מסביבתן הקרובה. **בהמשך, נשמח להציג את עמדתנו ביתר פירוט בפניכם.**

המסמך הוכן ע"י המוקד לביטחון תזונתי ולמאבק ברעב - עמותה שהוקמה בשנת 2006, במטרה לקדם את התפיסה של אחריות המדינה לביטחון התזונתי של תושביה ולהסרת חרפת הרעב מישראל. המוקד מדגיש את מרכזיותם של מענים ומדיניות ממשלתית לצמצום ומיגור הבעיה תוך הקפדה על עקרון ההזנה בכבוד. פעילות המוקד מבוססת על שותפות בין האקדמיה והקהילה, וחברים בו מרצים וסטודנטים מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אנשי מקצוע ופעילים קהילתיים.

בכבוד רב,

חברי המוקד לביטחון תזונתי

לפרטים נוספים: עו"ס נעמה לוי, רכזת המוקד לביטחון תזונתי וחוקרת בתחום הביטחון התזונתי

052-5013932 naamalevin@gmail.com

הנידון: 200 מיליון ₪ לקידום ביטחון תזונתי – הצעות אופרטיביות ליישום

מבוא

ברצוננו לברך על היוזמה להקצות 200 מיליון שקל בבסיס התקציב, לקידום הביטחון התזונתי בישראל. עם זאת, 200 מיליון ש"ח הם טיפה בים במיוחד נוכח הקיצוצים הגדולים והעלאת המיסים, שאין ספק שיגדילו את המימדים של בעיית חוסר הביטחון תזונתי בישראל. למיגור הבעיה מהשורש, דרושים מיליארדים, לשם פיתוח מדיניות כוללת, שיטתית וארוכת טווח, שכן, לא מדובר במשבר חולף, אלא בבעיה חברתית שהשתרשה והעמיקה בעשורים האחרונים והגיעה לממדים מדאיגים ביותר, ולמצב שישראל מובילה את העולם המערבי בהיקפה.

במסמך שהכנו מוצגות שתי הצעות אופרטיביות לשימוש בכספים המיועדים לשם קידום הביטחון התזונתי בישראל:

- **הרחבת מפעל ההזנה במערכת החינוך**
- **פיתוח קווי מדיניות ותשתית לתכניות ממשלתיות לטיפול בבעיית חוסר הביטחון התזונתי**

הצעות אלו מבוססות על עקרונות אתיים - ערכיים שצריכים לדעתנו להנחות את המדיניות והעיסוק הרחב בבעיה:

- **לכל תושב בישראל הזכות לביטחון תזונתי כזכות חברתית בסיסית**
- **הנזקקים להזנה הם "נפגעי מדיניות" ולא "האשמים במצבם"**
- **לנזקקים להזנה יש זכות להזנה בכבוד ובדרכים מקובלות חברתית, תוך מתן עדיפות להזנה עצמית (מכספם מהכנסותיהם מעבודה ו/או מקצבאות)**

המסמך כולל גם קולות והתייחסויות של משפחות הסובלות מחוסר בטחון תזונתי ופעילים חברתיים מסביבתן הקרובה, מתוך מחקרים אקדמיים שערכנו ופעילותינו השוטפת במוקד.

רקע

חוסר ביטחון תזונתי, עפ"י ההגדרה המקובלת בעולם המערבי, שאף אומצה ע"י הועדה הבין-משרדית לבחינת אחריות המדינה לביטחון התזונתי של אזרחיה (ועדת הרצוג-איצקוביץ) בשנת 2008, הינו "העדר נגישות סדירה למזון מזין בדרכים מקובלות ובכמות מספקת. דרכים מקובלות, פירושו רכישת המזון הנדרש, ולא, למשל, קבלת מזון מגופים פילנתרופיים או איסוף תרומות וקבצנות" (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008, עמ' 7).

כידוע, בעיית חוסר הביטחון התזונתי פוגעת בתפקוד היומיומי וכרוכה בהדרה חברתית. יתרה מכך, תזונה לקויה פוגעת בבריאות הפיזית והנפשית, ביכולות הקוגניטיביות ובתפקוד החברתי, דבר אשר מתבטא בהגברת העבריינות, הרס משפחות ועוד (זלכה, 2003; לוי, 2012; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; קאופמן וסלונים-נבו, 2004; Hamelin, Habicht & Beaudry, 1999).

מומחים ואנשי מקצוע שונים שבחנו את מקורותיה של בעיית חוסר הביטחון התזונתי, אשר התפתחה בחברות שפע מערביות בשלהי המאה הקודמת, מעידים כי מדובר בבעיה חברתית, אשר אינה ניתנת להסבר כמחסור אבסולוטי במזון, אלא נובעת מתוך התרופפותם של מוסדות חברתיים, כגון מדינת הרווחה, המקנים זכויות לרכוש או להשיג מזון (Goldberg, 2009).

בישראל, בעיית הביטחון התזונתי עלתה לתודעה הציבורית סביב ההיקף הנרחב של העוני והחרפת המיתון הכלכלי, החל מסוף שנות התשעים של המאה הקודמת (ניראל ואחרים, 2005; קאופמן וסלונים-נבו, 2004). הסיבות להיווצרותה של הבעיה בישראל, בדומה לארצות שפע מערביות אחרות, קשורות בהחלטות מנגנוני הרווחה, כלכלת הגלובליזציה ומיתון כלכלי חריף. תהליכים אלו הובילו לעליה באבטלה ובהיקף העוני והפערים החברתיים, להחמרת הקריטריונים לקבלת גמלאות שונות, ירידה משמעותית ברמות השכר ובהיצע של מקומות תעסוקה, וירידה בכוח הקניה של הכנסות משכר ומקצבאות (דורון, 2003; דורון וגל, 2006; קאופמן וסלונים-נבו, 2004), לצד קיצוץ מתמיד במגוון השירותים הציבוריים ורמתם, ייקור מוצרים ושירותים מופרטים (דויד, 2005; דויד, 2007), הגדלת נטל המס על המעמד הבינוני והנמוך, ועלייה שיטתית ביוקר המחיה (קאופמן ומיכאלי, 2007).

בעיית חוסר הביטחון התזונתי נמדדה לראשונה על-ידי המדינה, בסקר שערך המוסד לביטוח לאומי בשנת 2011. סקר זה, העלה ממצאים קשים, לפיהם 10.5% מהישראלים חיים בחוסר ביטחון תזונתי עם סממני רעב, ו-8.2% נוספים סובלים מחוסר ביטחון תזונתי בדרגה פחותה יותר (אנדבלד, ברקלי, פורמן, גאליה, וגוטליב, 2012). השוואת ממצאי סקר הביטוח הלאומי עם הסקר הקודם שנערך על-ידי מכון ברוקדייל-הגיוינט בשנת 2003, מצביעה על העמקת הבעיה בחברה הישראלית. אמנם בסקר האחרון (2011) נמצא כי כ-19% מהמשפחות סובלות מחוסר ביטחון תזונתי לעומת 22% בסקר הקודם (2003), אולם בחינה מעמיקה יותר מעלה כי הבעיה הוחמרה. בשנת 2011, 10.5% מהמשפחות סבלו מחוסר ביטחון תזונתי ניכר, המוגדר כמצב שבו לעיתים לא אוכלים יום שלם, לעומת 8% בשנת 2003. ההבדל נובע כנראה מכך שבעיית חוסר הביטחון התזונתי בקרב קשישים הצטמצמה, בין היתר כתוצאה מהעלאת קצבאות הזקנה, דבר המעיד כי הדרך המרכזית לטיפול שורשי בבעיה היא באמצעות מדיניות חברתית-כלכלית המאפשרת להתפרנס בכבוד או לקבל קצבה הולמת שתאפשר למשפחה לנהל את משק הבית, כולל קניית מזון נדרש (לוי וקאופמן, 2012).

לאור כל זאת, אין ספק כי הגזירות והקיצוצים הכלולים בהצעת התקציב וחוק ההסדרים לשנת 2013-14, בניהם: העלאת מס הכנסה ב-1.5% לכל מדרגות המס, העלאת המע"מ ב-1%, קיצוץ של 2 מיליארד ₪ בקצבאות הילדים, דחיית יישום חוק יום לימודים ארוך, העדר הפחתה בתשלומי הורים למערכת החינוך, גביית 105 ₪ בחודש מקשישים לטובת חברות כוח אדם, ועוד, יגדילו את המימדים של בעיית חוסר הביטחון התזונתי בישראל.

לדעתנו, שתי מטרות, שלובות זו בזו, צריכות לעמוד לנגד עיניהם של קובעי ומפתחי המדיניות להתמודדות עם בעיית חוסר הביטחון התזונתי בישראל:

א. **לטווח הקצר**: פיתוח ויישום תכניות ייעודיות לאוכלוסיות בסיכון לפגיעה קשה במיוחד (נשים בהריון, תינוקות, ילדים ונוער) ולסובלים מחוסר ביטחון תזונתי (משפחות עניות, קשישים).

ב. **לטווח הארוך**: בניית תכנית לצמצום ומיגור בעיית חוסר הביטחון התזונתי בכללותה בישראל שתכלול יעדי ביניים לצמצום הבעיה וקווי מדיניות להשגת אותם יעדים.

ברצוננו לקבוע, בהמשך לניסיון המתמשך בארצות אחרות, שארגונים פילנתרופיים והתנדבותיים לחלוקת מזון יכולים לסייע למצבי חירום בלבד ואינם מהווים מענה הולם.

לפיכך, אנו מציעים כי 200 מיליון השקלים שהוקצו לטיפול בבעיית חוסר הביטחון התזונתי, יועדו לטובת מספר צעדים יישומיים, כפי שיפורטו בהמשך המסמך. אך ראשית, נציג מספר עקרונות אתים-ערכיים שצריכים לדעתנו להנחות את המדיניות הרצויה בנושא.

עקרונות אתים-ערכיים

1. לכל תושב בישראל הזכות לביטחון תזונתי כזכות חברתית בסיסית

מההגדרה של חוסר ביטחון תזונתי, כפי שהובאה קודם לכן, עולה כי מדובר בסוגיה חברתית, העוסקת לא רק במזונו של אדם ובבריאותו, אלא גם בכבודו כאדם. אמנם, במדינת ישראל, נטולת החוקה, הזכות למזון אינה מעוגנת במפורש, אך ראוי להביא מדבריו של הנשיא בדימוס, אהרן ברק מפקי דין שונים: "הזכות של כל אדם ... לקיום מינימאלי, היא חלק אינטגרלי מההגנה החוקתית המוענקת על-ידי חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו... כבודו של האדם כולל בחובו הגנה על מינימום הקיום האנושי... אדם הרעב ללחם הוא אדם שכבודו נפגע... אדם הנאלץ לחיות בתנאים חומריים משפילים הוא אדם שכבודו כאדם נפגע...";¹ "ניתן להניח, בלא לקבוע מסמרות בדבר, כי מחובת המדינה על פי חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו נגזרת החובה לקיים מערכת שתבטיח "רשת מגן" למעוטי-האמצעים בחברה, כך שמצבם החומרי לא יביאם לכלל מחסור קיומי. במסגרת זו עליה להבטיח שלאדם יהיה די מזון ומשקה לקיומו...".² כמו כן, קיומה והכרה בזכות למזון הנה סוגיה שמדינות וארגונים בינלאומיים עסקו בה רבות, והיא מוזכרת באמנות ובמסמכים שונים כחלק אינטגרלי מזכויות אדם (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; Mechlem, 2004).

2. הנזקקים להזנה הם "נפגעי מדיניות" ולא "האשמים במצבם"

כפי שהוצג בחלק הקודם ("הרקע"), בעיית חוסר הביטחון התזונתי בישראל הינה בעיה חברתית שהתפתחה והשתרשה החל משלהי המאה הקודמת, עקב מדיניות כלכלית-חברתית ניאו-ליברלית, הפוגעת בכושר ההשתכרות של הציבור הרחב (דורון, 2007; דורון וגל, 2006; המרכז הלאומי לבקרת מחלות, 2004; קאופמן ומיכאלי, 2007). מתוך מחקרים ושיחות שקיימנו עם הסובלים מהבעיה, עולה כי הם לא הביעו עניין לחיות במציאות בה עליהן להיעזר במחלקות לשירותים חברתיים ובקצבאות המדינה על מנת להתקיים. הן הביעו רצון להתקיים בזכות עצמן ואף רואות בעבודה כמקום שיוכל להוות נקודת פתיחה

¹ ברע"א 4905/98 יוסף גמזו נ' נעמה ישעיהו ולידך ישעיהו, פ"ד נה(3) 360; בג"ץ 161/94 אליהו אטרי נגד מ"י (לא פורסם).

² בג"ץ פסיקת בית המשפט העליון לבג"ץ 366/03 ובג"ץ 888/03, 12.12.05.

להתפתחות אישית וחברתית. יחד עם זאת הן מכירות במחסומים החברתיים העומדים בפניהן, מחסומים שלא מאפשרים להן להשתלב בעבודות איכותיות (בוזחיש-ששון, 2013).

3. לנזקים להזנה יש זכות להזנה בכבוד ובדרכים מקובלות חברתית, תוך מתן עדיפות להזנה עצמית (מכספם מהכנסותיהם מעבודה ו/או מקצבאות)

כאמור, הדיון האתי בבעיה ובחלופות לצמצומה ולמיגורה, מחייב התייחסות להגדרת הבעיה המקובלת, כפי שהוצגה לעיל, אשר אינה מתייחסת רק לצד התזונתי אלא גם לצד החברתי והפסיכולוגי. לפי הגדרה זו, נקודת המוצא צריכה להיות שחלוקת מזון כמענה לבעיית חוסר הביטחון התזונתי אינה דרך מעודפת ומקובלת להתמודדות עם הבעיה ויש להשאירה למצבי חירום בלבד. לקבלת מזון מארגוני חסד, השלכות חברתיות שליליות רבות: יצירת תלות המלווה בחוסר אונים של הנזקקים שלא באשמתם; הגבלת האוטונומיה וחופש הבחירה; פגיעה בכבודו של הפרט; תיוג הנעזרים; חוסר רגישות לצרכים תרבותיים, והדרה חברתית. לפיכך, תוכניות פילנתרופיות מאופיינות גם במיצוי נמוך דווקא בקרב הנזקקים ביותר (אופנהיימר, 2007; דורון, 2007; לוי, 2012; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; ניראל ואחרים, 2003; קאופמן, 2005; קאופמן וסלונים-נבו, 2004). גם לדבריהם של פעילים במוקד לביטחון תזונתי, אשר עדים לבעיה בסביבתם הקרובה (שכונה, עיר, וכדו'), הפנייה לעמותות המזון מלווה בתחושות קשות, עד כדי הימנעות הסובלים מהבעיה מלהסתייע בארגונים אלו, תוך העדפה להשיג את מזונם מחיטוט בפחי האשפה בחשיכה, כשאיש לא רואה.

בניגוד לחלוקת מזון ע"י ארגונים וולונטריים, תכניות ייעודיות לאספקת מזון, כגון תכניות הזנה לילדים ולקשישים, המבוצעות ע"י המדינה, כזכות, ובאופן אוניברסאלי ולא מתייג, מועילות יותר ושומרות על כבודם של הנזקקים (אופקים חדשים, 2003; דורון, 2007).

עם זאת, מדיניות של העדפת קצבאות על-פני שירותים בעין, מאפיין את מרבית מדינות הרווחה המערביות (דורון, 2007; לוי, 2012; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008). הגשת סיוע בכסף מאפשרת לנזקקים בחירה חופשית להשתמש במשאבים הכספיים שסופקו להם כדי להבטיח את צורכיהם, כולל את צורכיהם התזונתיים, לפי העדפותיהם האישיות והתרבותיות (דורון, 2007). לפיכך, הדרך המרכזית לטיפול שורשי בבעיה היא באמצעות מדיניות חברתית-כלכלית המאפשרת להתפרנס בכבוד או לקבל קצבה הולמת שתאפשר למשפחה לנהל את משק הבית, כולל קניית מזון נדרש (לוי וקאופמן, 2012).

רק פתרונות המכוונים לטיפול שורשי הבעיה (כפי שיפורטו בהמשך), יוכלו להביא לצמצומה ואף למיגורה של הבעיה. לעומת זאת, חלוקת מזון מספקת מעין צידוק להפחתת האחריות וההתעלמות הממשלתית מהגורמים האמיתיים למחסור במזון ותפקידה בפתרון הבעיה (דורון, 2007; דורון וגל, 2006; המרכז הלאומי לבקרת מחלות, 2004; קאופמן ומיכאלי, 2007).

ממצאי המחקר שערך המוסד לביטוח לאומי בשנת 2011 לבדיקת מצב הביטחון התזונתי בישראל, מעלים כי עמותות ההזנה שאליהן פונים 60% מהמשפחות הרעבות אינן מצליחות לספק ביטחון תזונתי (אנדבלד ושות', 2012; לוי וקאופמן, 2012). מסקירה בינלאומית עולה כי גם תכניות לחלוקת מזון בעולם, לא הצליחו בעשרות שנות קיומיהן לצמצם את ממדי חוסר הביטחון התזונתי באותן ארצות. אלו תוכניות למצבי חירום זמניים ולא תוכניות המתמודדות עם הסיבות להיווצרות הבעיה (Eisinger, 1998).

חלופות והמלצות ליישום

בהתבסס על העקרונות האתיים-ערכיים הנ"ל, אנו סבורים כי יש לייעד את 200 מיליון השקלים שהוקצו לביטחון התזונתי, לאפיקי הפעולה הבאים:

1. הרחבת מפעל ההזנה במערכת החינוך

מחקרים רבים מעידים כי ילדים הם אחת מאוכלוסיות הסיכון המרכזיות לחוסר ביטחון תזונתי (אנדבלד ושות', 2012; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; קאופמן וסלונים-נבו, 2004), ועל ההשלכות החמורות של הבעיה על אוכלוסייה זו. חוסר ביטחון תזונתי בקרב ילדים, פוגע בהתפתחות הקוגניטיבית, ביכולת הריכוז והלמידה, ביכולת התפקודית בבית הספר: ילדים שניזונים באופן לקוי חשופים יותר למחלות וזיהומים, יכולת הגוף להחלים קטנה יותר, הם מפסידים יחסית יותר ימי בית-ספר ומפגרים אחר החומר שנלמד בכיתה. זאת ועוד, חוסר ביטחון תזונתי אף גורם לבעיות התנהגות, נשירה מבית-הספר וקושי ביצירת קשרים חברתיים (זלכה, 2003; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; ניראל ואחרים, 2005). מבחינה בריאותית, לחוסר בטחון תזונתי עשויות להיות השפעות שליליות שונות, ביניהן מחסור בויטמינים, ברזל והתקררויות (זלכה, 2003; ניראל ואחרים, 2005; Rose & Oliveira, 1997), עודף משקל, סוכרת, יתר שומנים בדם, יתר לחץ דם, התפתחות מינית מוקדמת, בעיות אורתופדיות, אנמיה ועייפות. לפיכך, תזונה מיטבית אצל ילדים היא קריטית עבור בריאות עכשווית ועתידית ומיצוי פוטנציאל הגדילה וההתפתחות הפיזית והקוגניטיבית של הילד (קאופמן-שריקי, 2008; רבין, 2012). היבטים אלו אף מחדדים את החשיבות החברתית לטיפול בחוסר ביטחון תזונתי בקרב ילדים. המושג "הפרדוקס של התזונה" מתייחס לפרדוקס בו העניים, הזקוקים ביותר לתזונה נאותה כדי למצות את יכולתם ולצאת ממעגל העוני, הם אלו שאינם מקבלים אותה (זלכה, 2003).

לאחרונה פורסמו נתונים חמורים אודות מצב הביטחון התזונתי בקרב ילדי המדינה: בישראל 764,000 ילדים החיים בחוסר ביטחון תזונתי (אנדבלד ושות', 2012); 27% מהילדים בישראל חוו ימים שלמים ללא אוכל (לתת, 2012); 5.4% מהתלמידים בכיתות א'-ט' סובלים מתת משקל (המועצה לשלום הילד, 2012). לצד זאת, לאור הגזירות והקיצוצים הצפויים בתקציב המדינה 2013-2014, ובפרט הקיצוץ בקצבאות הילדים, התריע החודש מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, פרופ' מור-יוסף, כי הקיצוץ בקצבאות הילדים יוריד כ-30-40 אלף ילדים אל מתחת לקו העוני (אפרים, 15.5.13; זרחיה, 24.4.13).

גם לטענתם של פעילי המוקד לביטחון תזונתי, הורים וסבים לילדים, המביאים את הקולות מהשטח, אוכלוסיית הילדים, "נטולת הקול", הם הסובלים העיקריים מהבעיה, והם דור העתיד של המדינה, בו יש להשקיע. לפיכך, אוכלוסייה זו צריכה לעמוד בראש סדר העדיפויות בבואנו לטפל בבעיית חוסר הביטחון התזונתי ויש להשקיע את 200 מיליון השקלים בהרחבת מפעל ההזנה. במחקר גישוש קהילתי שערכו בשנת 2010, אשר נועד לבחון את עמדותיהם של הורים ותלמידים כלפי תכנית ההזנה בבאר-שבע, עלה הצורך להרחיב את מפעל ההזנה לכל ימי הלימודים ולבתי-ספר נוספים, ללא קשר ליום לימודים ארוך, לאור העובדה שחלק משמעותי מהילדים מגיע לבית הספר בלי אוכל ולרבים זוהי הארוחה החמה היחידה ביום. במסגרת המחקר נסקרו 68 הורים ו-173 ילדים הלומדים בארבע בתי ספר יסודיים בעיר (המוקד לביטחון תזונתי, 2010).

חשוב לזכור כי כבר מתחילת המאה ה-20, קיבלו תכניות ההזנה בבתי-הספר בעולם הכרה הולכת וגדלה (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; Hay, 2000; Food Research and Action Center, ;

(n.d), תכניות אלו נפוצות בארצות מערביות רבות, ונתפסות כחלק מזכויות האזרח ומהשירות שניתן לתלמידים על-ידי מערכת החינוך (זלכה, 2003; World Health Organization, 1998). אחרי המשפחה, בית הספר נמצא כמסגרת המתאימה ביותר למתן מזון לילדים, בשל נגישותו לאחוזים נרחבים ולמגוון קבוצות אוכלוסייה, הנפגשים על בסיס חיובי ושוויוני. זאת ועוד, תזונה לקויה אינה בהכרח קשורה לעוני, אלא לאכילת מזון בעל ערכים תזונתיים לקויים. מכיוון שלבתי הספר ניתן המנדט החברתי והאחריות לעצב את תחומי ההתפתחות וההתבגרות של ילדים, יכולתם להשפיע על הרגלי התזונה של התלמידים גדולה יחסית. ואכן, מחקרים רבים, בארץ ובעולם, מצביעים על תרומתן של תכניות הזנה לרווחת הילדים. בנוסף לתרומה בתחום הבריאותי, זו ניכרת גם בתחומים הלימודי והחברתי (זלכה, 2003; World Health Organization, 1998; Food Research and Action Center, 2008; Unesco, 2004).

גם בישראל התקיימו תכניות הזנה עוד לפני קום המדינה, בשנות ה-20 של המאה הקודמת, אשר הלכו והתרחבו עם השנים והגיעו לשיאם בשנות ה-50-60, שהיו בחלקן שנות צנע ועליה המונית (דורון, 1972; מיכאלי, 2009; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008), מתוך רצון להעניק למפעל גוון אוניברסאלי ולמנוע את הפיכתו לשירות הנועד לילדים נזקקים בלבד (דורון, 1972). למרות ההיבטים החיוביים שבמפעל ההזנה, ורצונם של הורים מהשכבות המוחלשות כי ימשיך ויתקיים, מפעל ההזנה הופסק בשנת 1975 (דורון, 1972; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008), פרט למספר תכניות לאוכלוסיות מיוחדות כגון תלמידי החינוך המיוחד, מועדוניות, פנימיות יום וגני ילדים (זלכה, 2003; מיכאלי, 2009; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008) והזנה עצמאית ע"י רשויות מקומיות, מלכ"רים ותנועות חברתיות (זלכה, 2003; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008).

בעקבות חקיקתו של "חוק ארוחה יומית לתלמיד" בשנת 2004, חודש מפעל ההזנה המזין למעלה מ-146 אלף תלמידים כיום. עם זאת, החוק מיושם באופן חלקי, ויישומו מלווה בשורה ארוכה של כשלים מנהלתיים, כפי שעלה מדו"ח מבקר המדינה לשנת 2008, אשר טרם נפתרו (הוועדה לזכויות הילד, 27.2.12; וועדת החינוך וועדת הכלכלה, 27.2.12). זאת ועוד, בשונה מהחוק שעבר, הארגונים החברתיים יוזמי החוק, חתרו להבטיח לכלל ילדי ישראל ארוחה חמה, מיום כניסתם למערכת החינוך ועד סיום ביה"ס התיכון, ולא רק על מסגרות המקיימות יום חינוך ארוך. זאת באורח שאינו מתייג ובאחריות ממשלתית (לוי, 2012; מיכאלי, 2009). הביקורות המרכזיות על תכניות ההזנה בעולם, מתייחסות, בין היתר, לתיוג התכנית והילדים המשתתפים בה כ"עניים", דבר המוביל להימנעות של חלק מהזכאים מלהשתתף בה (זלכה, 2003; Dayle, McIntyre & Raine-Travers, 2000; Hay, 2000). זאת ועוד, כאשר תכניות אלו ממומנות על-ידי גופים וולונטריים, נוצרת תלות בהשגת תרומות ומשאבים שיבטיחו את המשך קיומן לאורך זמן (זלכה, 2003).

בשנים האחרונות נעשו מאמצים שונים ע"י ארגונים חברתיים, בהם המוקד לביטחון תזונתי, בכדי לקדם רפורמה בחוק ואף הוגשו הצעות חוק להרחבת החוק הקיים, ע"י חה"כ לשעבר רוחמה אברהם-בלילא ועמותת "ידיד". מדי שנה מושקעים במפעל ההזנה למעלה מ-200 מיליון ₪ מתקציב המדינה (מרציאנו, 2012), אך מספר התלמידים הנהנים מהזנה נשאר יציב, חרף הגידול במספר התלמידים ובחומרת הבעיה. אנו סבורים כי 200 מיליון השקלים שהוקצו לאחרונה לטיפול בבעיית חוסר הביטחון התזונתי, נדרשים, לפחות בחלקם, לשם הרחבת התכנית, כשלב בדרך להפיכתה לשירות אוניברסאלי החל על כלל הילדים במערכת החינוך (מיכאלי, 2009). לפיכך, בשלב ראשון יש ליעד את הכספים לשם:

א. הרחבת מפעל ההזנה הקיים ע"י סבסוד מלא לגנים ובתי ספר יסודיים באשכולות 1-3, ללא קשר ליום לימודים ארוך. כפי שעלה מדו"ח מבקר המדינה (2008), התביעה בחוק להשתתפות הרשויות וההורים מהווה מקור לקשיים רבים, ובחלק מהמקרים עלולה להביא למניעת יישומו של החוק דווקא בקרב הזקוקים לו ביותר.

ב. גיבוש ויישום מודל להפעלת תכנית הזנה בחופשה (כ-50% מימות השנה), בהתאם לממצאי הפיילוט שנערך ע"י משרד הרווחה באוגוסט 2012 ביוזמת חה"כ לשעבר אברהם-בלילא ועמותת "ידיד". הממצאים מורים כי התכנית נתנה מענה לצורך אמיתי של ילדים בסיכון הסובלים מחוסר ביטחון תזונתי ברמה בינונית או גבוהה ואשר אינם זוכים בקביעות לארוחה חמה ומזינה. התכנית תרמה להפחתת מצבי הסיכון (שוטטות, אלימות וכו') ונמצאה שביעות רצון גבוהה בקרב המשתתפים והוריהם באשר לאיכות המזון. לבסוף, החוקרים סברו כי קיים צורך ממשי בהסדרת התכנית, הרחבתה והפעלתה במתכונת לאומית (קרן רש"י, 2012).

ג. ביצוע פיילוט (לקראת יישום בהמשך) בתיכונים וחיטובת הביניים, בדומה לתכנית ארוחה בחופשה.

2. פיתוח קווי מדיניות ותשתית לתכניות ממשלתיות לטיפול בבעיית חוסר הביטחון התזונתי

השתרשותה והעמקתה של בעיית חוסר הביטחון התזונתי בישראל בעשורים האחרונים, ומימדיה החומרים כפי שמצטיירים ממחקרו של המוסד לביטוח לאומי, מחייבים קביעת תכנית ממשלתית סדורה ואחראית לטיפול בבעיית חוסר הביטחון התזונתי. מדיניות שכזו צריכה לתת מענה בטווח הקצר, אך גם לשאוף לצמצום ולמגר את הבעיה בטווח הארוך. הבסיס לתכנון ולפיתוח המדיניות צריך להיות נתונים שיאספו באופן שיטתי וקבוע מידי שנה.

א. מדידה סדירה של הבעיה, פילוח אוכלוסיות בסיכון, קביעת יעדי מדיניות ומעקב אחר מימושם:

בשנת 2011 בחן לראשונה המוסד לביטוח לאומי את מצב הביטחון התזונתי בישראל. ממצאי המחקר, לצד נתונים שנאספו בסקרים מדגמיים קודמים (חלקם ע"י המוקד לביטחון תזונתי), מצביעים על חומרת הבעיה. אולם, מדובר בנתונים ראשוניים, חלקיים ולא עקביים (קאופמן, מיכאלי ולוין, 2008). גם הוועדה הבין-משרדית לבחינת אחריות המדינה לביטחון התזונתי של אזרחיה (ועדת הרצוג-איצקוביץ, 2008), המליצה לאסוף נתונים ע"י גוף ממלכתי, כך שהממשלה תוכל לעקוב אחר המגמות בשיעור חוסר הביטחון התזונתי ולבחון את מועילות צעדיה בניסיון למגר לחלוטין. אנו מצטרפים להמלצת הוועדה ואין לנו כל ספק כי מדידה שיטתית, כפי שמקובל מערביות אחרות, הינה תנאי הכרחי להגדרת הבעיה ולפיתוח מענים חברתיים ומדיניות חברתית כדי להתמודד ברצינות עימה, כפי שנעשה בארה"ב והוביל את הממשל להכיר בבעיה ולהציע תוכניות טיפול שונות (קאופמן, מיכאלי ולוין, 2008). לפיכך, אנו סוברים כי:

(1) על המוסד לביטוח לאומי להמשיך ולמדוד את הבעיה עוד השנה, ולקבוע לוחות זמנים שיטתיים גם למדידות עתידיות.

(2) יש לערוך מחקרים נוספים ומעמיקים לבחינת השלכות הבעיה והאפקטיביות של תכניות ייעודיות לאוכלוסיות סיכון ספציפיות.

3) יש לבחון ולעקוב אחר השפעת הגזירות הצפויות בתקציב 2013-2014, על בעיית חוסר הביטחון התזונתי בישראל.

ב. פיתוח תכניות ייעודיות לאוכלוסיות בסיכון

בהנחה כי בנייתה ויישומה של תכנית למיגור הבעיה עשויה לקחת זמן, אנו סבורים כי יש לפעול במקביל לפיתוח תכניות עבור אוכלוסיות בסיכון. אמנם מחקרים שונים כבר הוכיחו כי בעיית חוסר הביטחון התזונתי פוגעת בכל קבוצות הגיל ומתפשטת מעלה בסולם המעמד הכלכלי (לוי, 2012; ניראל ואחרים, 2003; קאופמן וסלונים-נבו, 2004; Riches, 1997), אך, אוכלוסיות רגישות במיוחד הן משפחות גדולות, חד הוריות, ערביות, משפחות מעוטות השכלה ומהגרים (ניראל ואחרים, 2003; רבין, 2012). במחקר שערך המוסד לביטוח לאומי בשנת 2011, ניכר כי הנתונים קשים במיוחד לגבי משפחות עם ילדים: שליש ממשפחות אלו, 1,700,000 נפשות מהם 764,000 ילדים חיים בחוסר ביטחון תזונתי. גם מחצית המשפחות החד-הוריות והמשפחות הערביות ורבע מהמשפחות החרדיות והמשפחות בהן מפרנס אחד נמצאות בחוסר ביטחון תזונתי. יש אינדיקציות לכך שרמת חוסר הביטחון התזונתי בקרב אוכלוסיית הבדואים בדרום גבוהה עוד יותר, ומגיעה לכשני שלישים מהמשפחות (אנדבלד ושות', 2012; לוי וקאופמן, 2012).

חומרת המצב בישראל בולטת במיוחד כאשר משווים את ממדי הבעיה לארצות הברית. למרות הגידול הרב שחל בממדי חוסר הביטחון התזונתי בעקבות המשבר הכלכלי של 2008, ממדי הבעיה בארה"ב נמוכים בהרבה מישראל. שיעור כלל המשפחות הסובלות מהבעיה נמוך ברבע ושיעור הסובלים מחוויית רעב נמוך בשני שלישים (לוי וקאופמן, 2012; Coleman-Jensen, Nord, Andrews & Carlson, 2012). בניגוד לצפוי ולמקובל, ארצות-הברית היא דוגמה יוצאת דופן למעורבות ממשלתית ישירה בנושא ביטחון תזונתי (פידלמן, 2011). משרד החקלאות האמריקאי מנהל 15 תכניות המהוות רשת ביטחון תזונתית למיליוני ילדים ומבוגרים בעלי הכנסה נמוכה (Hanson & Oliveira, 2012). חמשת התכניות המרכזיות הינן: תכנית משלימה לסיוע בתזונה (SNAP), תכנית תזונה משלימה לנשים תינוקות וילדים (WIC), תכנית ארוחות צהריים בבי"ס (NSLP), תכנית ארוחות בוקר בבי"ס (SBP) ותכנית מזון לילדים ומבוגרים במוסדות טיפוליים (CACFP) (אתר משרד החקלאות האמריקאי, www.usda.gov/, כניסה אחרונה: 6.5.13).

עפ"י נתונים משנת 2012, רבע מהאמריקאים משתתפים בלפחות אחת מתכניות הסיוע במהלך השנה. לפי דיווח של משרד החקלאות האמריקאי, מעל 70% מהוצאותיו מוקדשות לתכניות הסיוע בתזונה, אשר הסתכמו ב-106.7 מיליארד דולר בשנת 2012 (USDA, 2013).

למרות שאוכלוסיית ישראל קטנה משמעותית מאוכלוסיית ארצות-הברית, יש לקחת בחשבון כי תכניות ייעודיות לטיפול ושיקום אוכלוסיות הסובלות מחוסר ביטחון תזונתי הינן יקרות מאד ולא בהכרח יעילות ומועילות למיגור הבעיה מהשורש. מכלול תכניות אלה, לצד מערכת משלימה של ארגונים התנדבותיים, הצליחו לחסל תופעות של תת תזונה מסכנת חיים, אך לא לספק בטחון תזונתי לקבוצות גדולות באוכלוסייה (Eisinger, 1998). זאת בשל העובדה כי בדומה לשאר התכניות הנהוגות בעולם המערבי, תכניות אלו בעלות קריטריונים מחמירים, נהלים מסורבלים, תיוג הנעזרים וחוסר רגישות

לצרכים תרבותיים, דברים הגורמים למיצוי נמוך דווקא בקרב הנזקקים ביותר, ואף לכישלון (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; ניראל ואחרים, 2003; קאופמן וסלונים-נבו, 2004).

ג. פיתוח תכנית לצמצום ומיגור הבעיה: קביעת יעדי ביטחון תזונתי

מאמץ אמיתי להסרת חרפת הרעב מישראל דורש מדיניות המשלבת בין ארבע שיטות המקובלות בעולם: הבטחת הכנסה נאותה על-ידי העלאת קצבאות ושכר ושילוב בכוח העבודה; פעילות ישירה להספקת הזנה במסגרות מיוחדות לאוכלוסיות בסיכון כגון ילדים; חיזוק יכולתה של המשפחה לתרגם את תקציבה לתזונה הולמת - על-ידי סבסוד מוצרי מזון מזינים, העשרת מצרכי מזון בסיסיים בתוספי תזונה וחינוך לתזונה נכונה; אספקת סיוע חירום לצרכים חריגים של יחידים ומשפחות במשבר. קיומן של שיטות יעילות ובדוקות למיגור בעיות העוני והרעב מוכיח שהבעיה אינה חוסר בידע מקצועי, אלא בתפישת עולם לגבי סדרי עדיפויות ואחריות המדינה (לוי וקאופמן, 2012).

בתוך כך, אנו סבורים כי בכדי למגר את הבעיה מהשורש, יש להתמקד בהגדלת ההכנסה הפנויה ע"י הגדלת הקצבאות והשכר, פיתוח מקורות תעסוקה וסבסוד מוצרי מזון מזינים. רק אלו ימנעו את התלות הכרוכה בהסתייעות בגורמי תמיכה חיצוניים, יקדמו את חופש הבחירה ועצמאות הפרט לניהול חייו.

גם הוועדה הבין-משרדית לבחינת אחריות המדינה לביטחון התזונתי של אזרחיה (ועדת הרצוג-איצקוביץ, 2008), סברה כי מוטלת על הממשלה אחריות יתרה לדאוג לצורכיהם של מי שאינם מסוגלים להשתלב בשוק העבודה או שהכנסותיהם אינן ברמה ראויה, דבר המצריך בחינה מחודשת של מערך הקצבאות (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008; פידלמן, 2011). יתרה מכך, בדו"ח הועדה נרשם כי "מיום כינונה של המדינה, אחריות זו של הממשלה באה לידי ביטוי בתשלום קצבאות ותגמולים שונים לקבוצה זו. רק במקרים קיצוניים, למשל בתקופת הצנע, הרחיבה הממשלה את שירותיה והעניקה שירותים בעין" (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008, עמ' 25). מדיניות של העדפת קצבאות על-פני שירותים בעין, מאפיינת גם את מרבית מדינות הרווחה המערביות (דורון, 2007; לוי, 2012; משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2008).

גם המלצותיו של המוסד לביטוח לאומי לאור ממצאי סקר הביטחון התזונתי שערך בשנת 2011, העלו שוב את הצורך לדאוג לתעסוקה בתנאים הוגנים למי שמסוגל לעבוד, ולהגדיל את קצבאות הקיום לרמה סבירה המאפשרת קיום בכבוד לאלו שאינם משתכרים שכר הולם או אינם יכולים להשתלב בשוק העבודה בשל מגוון סיבות (אנדבלד ושות', 2012). בעקבות סקר זה, הצהיר שר הרווחה דאז, משה כחלון, כי יאבק להגדלת הקצבאות לקשישים ולמקבלי הבטחת הכנסה כדי לתת מענה לפגיעה בביטחון התזונתי ולהפחתת העוני. גם מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, פרופ' שלמה מור-יוסף, טען כי יש בנתוני הסקר כדי ללמד על החשיבות של הגדלת הקצבאות שרמתן נמוכה, למשפחות הנזקקות בגיל העבודה (הודעה לתקשורת, המוסד לבטל"א, 9.5.12). להמלצות אלו הצטרף גם פרופ' טשרניחובסקי, אשר סבר כי: "אין ספק שהאי-שוויון בישראל גדל בשנים האחרונות, גם בגלל מדיניות ממשלתית שגויה... ממשלות ישראל תרמו לכך, בין היתר באמצעות צמצום בסובסידיות ובקצבאות. הממשלה צריכה לחזור ולהפעיל מדיניות שתצמצם פערים ותגדיל את הקצבאות" (אפרים, 16.8.12). גם לאחרונה כאמור, עם היוודע על

הגזירות והקיצוצים הצפויים בתקציב המדינה לשנים 2013-14, שר הרווחה, חה"כ מאיר כהן, ומנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, פרופ' מור-יוסף, פנו למשרד האוצר למתן שיפוי למקבלי קצבאות הקיום ומקבלי "מס הכנסה שלילי" בגין הקיצוץ (זרחה, 24.4.13).

סיכום

לדעתנו, ניתן ואפשר להחזיר את הביטחון התזונתי ולהסיר את חרפת הרעב מישראל. יש לזכור כי מדובר בבעיה חברתית חדשה יחסית, שלא הייתה קיימת בישראל עד שנות ה-90 של המאה הקודמת. עם זאת, עד להשגת מטרה זו יש לפתח מדיניות הולמת שתתן מענה לקבוצות בסיכון גבוה ולנפגעים מהבעיה תוך שמירה על עקרון של הזכות להזנה בכבוד לכל תושב במדינת ישראל.

אנו קוראים להתמקד בפיתוח ויישום פתרונות כוללניים לבעיה, כפי שהוצגו במסמך זה. לדעתנו, יש לשאוף לשיתוף מרבי של הסובלים מהבעיה בתהליך קביעת התכנית, יישומה והערכת האפקטיביות שלה, מתוך הנחה כי הם המומחים למצבם, ומעורבותם חיונית לשיפור מעמדם, יכולתם, עוצמתם ועצמאותם.

בכבוד רב,

חברי המוקד לביטחון תזונתי.

רשימת מקורות

אופנהיימר, י' (4 דצמבר, 2007). הפתרון הקל. מעריב, אוחזר מתוך <http://www.nrg.co.il>

אופקים חדשים (2003). ההשפלה הקשה מכול היא כשאין לך אוכל לילדים שלך. אופקים חדשים, 5, 4-7.

אנדבלד, מ', ברקלי, נ', פורמן, א', גאליה, א', וגוטליב, ד' (2012). ביטחון תזונתי 2011: מהלך הסקר וממצאים עיקריים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל מחקר ותכנון.

אפרים, ע' (16 אוגוסט, 2012). מכת תזונה: "להוריד מע"מ ולהחזיר סובסידיות". ידיעות אחרונות. אוחזר מתוך <http://www.ynet.co.il>

אפרים, ע' (15 מאי, 2013). נתוני הבושה: ישראל מובילה בעוני הילדים במערב. ידיעות אחרונות. אוחזר מתוך <http://www.ynet.co.il>

אתר משרד החקלאות האמריקאי, www.usda.gov/, כניסה אחרונה: 6.5.13).
בוזחיש-ששון, ח' (2013). "לחם חוקי", בעיית חוסר הביטחון התזונתי והרעב בישראל: תפיסותיהן של עובדות סוציאליות ושל משפחות החיות בעוני מול בעיית חוסר הביטחון התזונתי (עבודת גמר לתואר מוסמך). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דוח מבקר המדינה (2008). יישום חוק ארוחה יומית – מפעל ההזנה. ירושלים: משרד מבקר המדינה.

דויד, א' (5 נובמבר, 2005). הפרטה וזכויות חברתיות. הגדה השמאלית, אוחזר מתוך <http://www.hagada.org.il>

דויד, א' (4 נובמבר, 2007). הפקעת הזכויות החברתיות בישראל. ידיעות אחרונות, אוחזר מתוך <http://www.ynet.co.il>
דורון, א' (1972). הזנת ילדים בבתי הספר. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל מחקר ותכנון.

דורון, א' (2003). מדינת הרווחה בעידן של צמצומים : מבט מתחילת המאה ה-21. *חברה ורווחה*, כג, 275-294.

דורון, א' (2007). עיצוב מדיניות הרווחה בישראל, 2000-2005. בתוך א' אבירם, ג' גל, ו' קטן (עורכים), *מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות* (עמ' 33-57). ירושלים: מרכז טאוב.

דורון, א', וגל, ג' (2006). *בתי תמחוי בירושלים בראשית המאה ה-21*. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

הועדה לזכויות הילד (27 פברואר, 2012). *פרוטוקול מס' 170*. אוחזר מתוך <http://www.knesset.gov.il>

המוסד לביטוח לאומי (9 מאי, 2012). *הודעה לעיתונות*. אוחזר מתוך <http://www.btl.gov.il>

המועצה לשלום הילד (2012). "ילדים בישראל-2012". אוחזר מתוך <http://www.children.org.il>

המוקד לביטחון תזונתי (2010). סכום המלצות וממצאים עיקריים מחקר גישוש קהילתי: עמדות הורים ותלמידים כלפי תכנית הזנה בבתי ספר בבאר שבע.

המרכז הלאומי לבקרת מחלות (2004). *סקר מצב בריאות ותזונה לאומי ראשון 1999-2001, חלק ב' מה אוכלים ישראלים*. ירושלים: משרד הבריאות.

וועדת החינוך, התרבות והספורט וועדת הכלכלה (27, פברואר, 2012). *פרוטוקול משיבה משותפת*. אוחזר מתוך <http://www.knesset.gov.il>

זלכה, א' (2003). *סקירת מודלים של הזנה בסביבות בית הספר*. ירושלים: אשלים.

זרחיה, צ' (24 אפריל, 2013). "הקיצוץ בקצבאות הילדים יוריד כ-40 אלף ילדים אל מתחת לקו העוני". *דה מרקר*. אוחזר מתוך <http://www.themarker.com>

לוי, נ' (2012). מעורבותם של עובדים סוציאליים בפרקטיקת מדיניות בישראל: המאבק לקידום הזכות לביטחון תזונתי וחינוך מפעל ההזנה בבתי-הספר, 1999-2004 (עבודת גמר לתואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.

לוי, נ', וקאופמן, ר' (3 נובמבר, 2012). יש ילדים רעבים בישראל. *ידיעות אחרונות*. אוחזר מתוך <http://www.ynet.co.il>

לתת (201). דו"ח העוני האלטרנטיבי-2012. אוחזר מתוך <http://www.latet.org.il>

מיכאלי, א' (2009). *ההזנה בבתי הספר היסודיים ובגני הילדים: תמונת מצב, נובמבר 2009*. המוקד לביטחון תזונתי ולמאבק ברעב.

מרציאנו, ר' (2012). *מפעל ההזנה כמנוף לתעסוקת נשים: ניתוח עלויות, תועלות ומקורות מימון*. שתיל, המוקד לביטחון תזונתי, ידיד, ומכון הנגב.

משרד הרווחה והשירותים החברתיים (2008). *דין וחשבון הוועדה הבין-משרדית לבחינת האחריות של המדינה להבטחת הביטחון התזונתי של אזרחיה*. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

נירל, נ', ניצן-קלוסקי, ד', רוזן, ב', חביב-מסיקה, ע', ארז, ש', גולדשמיט, ר'... ברודסקי, ג' (2003). *ביטחון תזונתי בישראל והקשר לדפוסי תזונה: ממצאים עיקריים*. ירושלים: מאיירס-גיוינט מכון-ברוקדייל.

נירל, נ', ניצן-קלוסקי, ד', רוזן, ב', חביב-מסיקה, ע', ארז, ש', גולדשמיט, ר'... ברודסקי, ג' (2005). *ביטחון תזונתי בישראל בשנת 2003 והקשר לדפוסי תזונה*. ירושלים: מאיירס-גיוינט מכון-ברוקדייל.

פידלמן, א' (2011). *רשות ממשלתית לביטחון תזונתי – סקירה משווה*. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

קאופמן, ר' (2005). מעורבות סטודנטים ומרצים בקידום הזכות לביטחון תזונתי. *חברה ורווחה*, 25,

531-511.

קאופמן, ר', ומיכאלי, א' (5 דצמבר, 2007). להילחם ברעב, לא ברעבים. *הארץ*. אוחר מתוך <http://www.haaretz.co.il>

קאופמן, ר', ומיכאלי, א' (2007). נייר עמדה בנושא אחריות המדינה להבטחת ביטחון תזונתי. המוקד לביטחון תזונתי ולמאבק ברעב.

קאופמן, ר', מיכאלי, א', ולוין, נ' (2008). קביעת יעד בטחון תזונתי לישראל והצורך במדידת הקף הבעיה. המוקד לביטחון תזונתי ולמאבק ברעב.

קאופמן, ר', וסלונים-נבו, ו' (2004). חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. *ביטחון סוציאלי*, 65, 33-54.

קאופמן-שריקי, ו' (2008). דו"ח עלות ההזנה לפי "לאכול ולגדול". מאירס-גוינט-אשלים.

קרן רש"י (2012). *מחקר הערכה: פיילוט הזנה במסגרת פעילות הפגתית בפגרת הקיץ*.

רבין, ש' (2012). נייר עמדה בנושא ביטחון תזונתי ובריאות. המוקד לביטחון תזונתי ולמאבק ברעב.

Bickel, G., Nord, M., Price, C., Hamilton, W. & Cook, J. (2000). *Guide to Measuring Household Food Security*. Alexandria: US Dept of Agriculture, Food and Nutrition Service.

Coleman-Jensen, A., Nord, M., Andrews M. & Carlson, S. (2012). *Household Food Security in the United States in 2011*. U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service.

Dayle, J.B., McIntyre, L. & Raine-Travers, K.D. (2000). The Dragnet of Children's Feeding Programs in Atlantic Canada. *Social Science and Medicine*, 51(12), 1783-1793.

Eisinger, P.K. (1998). *Towards an End to Hunger in America*. Washington: Brooking institute Press.

Food Research and Action Center (2008). *State of the States: 2008. FRAC's Profile of Food & Nutrition Programs Across the Nation*. Washington: Food Research and Action Center.

Food Research and Action Center (n.d) . *Statement of Principles for Child Nutrition Reauthorization*. Retrieved from <http://frac.org/statement-of-principles-for-child-nutrition-reauthorization>.

Goldberg, I. (2009). *Public Discourses of Hunger in Contemporary Israeli Culture* (Doctoral dissertation). Israel, Ramat-Gan: Bar-Ilan University.

- Hamelin, A.M., Habicht, J.P. & Beaudry, M. (1999). Food Insecurity: Consequences for the Household and Broader Social Implications. *Journal of Nutrition*, 129, 525-528.
- Hanson, K. & Oliveira, V. (2012). *How Economic Conditions Affect Participation in USDA Nutrition Assistance Programs*. U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Hay, D.J. (2000) School Food Programs: A good Choice for Children? *Canadian Council on Social Development*, 23(4).
- Mechlem, K. (2004). Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations. *European Law Journal*, 10(5), 631-648.
- Riches, G. (Ed). (1997). *First World Hunger: Food Security and Welfare Politics*. London: MacMillan.
- Rose, D. & Oliveira, V. (1997). Nutrient Intakes of Individuals from Food-Insufficient Households in the United States. *American Journal of Public Health*, 87, 1956-1961.
- Unesco (2004). *Making the Case for Nutrition Interventions through Schools*. Retrieved from <http://www.unesco.org/education/fresh>.
- USDA (2013). The Food Assistance Landscape: FY 2012 Annual Report. *Economic Information Bulletin*, 109.
- World Health Organization (1998). Nutrition: An Essential Element of a Health Promoting School. *WHO Information Series on School Health*, 4.